

УДК 930.94(477)“Омелян Терлецький”

ІСТОРІОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО

Олег ПОЛЯНСЬКИЙ, Руслана ТРУБА

Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського,
кафедра гуманітарних дисциплін,
вул. Т. Костюшка, 11, 79007, Львів, Україна

У статті досліджується історіографічний доробок українського історика, географа, педагога та громадсько-культурного діяча Омеляна Терлецького. Окреслено основні віхи його життєвого шляху, висвітлено становлення історичних поглядів та історіографічні зацікавлення вченого, визначено основні періоди дослідницької праці та особливості кожного із них. У центрі його наукових зацікавлень була історія України, зокрема, історія української державності, а також інші, здебільшого недостатньо досліджені питання національної історії. Проаналізована історіографічна спадщина О. Терлецького засвідчує, що він був непересічним українським істориком, який досліджував насамперед концептуальні проблеми історії України і досягнув у цьому вагомих результатів. У той же час – це невтомний популяризатор вітчизняної історії, чому присвячена значна частина історіографічної спадщини, що зберігає свою актуальність і сьогодні.

Ключові слова: Омелян Терлецький, історичні праці, Львів, Львівський університет, Тернопіль, “Просвіта”, НТШ, “Рідна школа”, “Учительська громада”.

Постать науковця, педагога й громадського діяча Омеляна Антоновича Терлецького (02.12.1873 – 13.02.1958) лише останнім часом дедалі частіше привертає увагу науковців. Його доволі численна творча спадщина продовжує аналізуватися дослідниками¹.

¹ Богдан Гудь, “Омелян Терлецький – автор першої «Історії української держави»”, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 9 (2001): 580-592; Руслана Децик, “Омелян Терлецький – історик школи М. Грушевського”, *Сторінки історії*, вип. 21 (2005): 50-62; Руслана Труба, “Омелян Терлецький – популяризатор історичних знань”, *Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів*, 2 (2012): 28–38; Руслана Труба, “Педагогічна діяльність Омеляна Терлецького”, *Наук. зап. Терноп. нац. пед. у-ту ім. В. Гнатюка. Серія: літературознавство*, 36 (2012): 135–139; Руслана Труба, “Діяльність Омеляна Терлецького у таборах для військовополонених українців у Німеччині 1916–1919 рр.”, *Наук. зап. Терноп. нац. пед. у-ту ім. В. Гнатюка. Серія: історія* 1, вип. 2 (2013): 96–102; Руслана Труба, “Історичні знання у науковій спадщині та громадській праці Омеляна Терлецького”, *Мандрівець*, вип. 2 (2013): 29-34; Руслана Труба, “Історичні публікації часописів “Ateneum” і “Biblioteka Warszawska” в оцінці Омеляна Терлецького”, *Spheres of culture*, vol. IV (2013): 268–275; Руслана Труба, *Омелян Терлецький (1873–1958)*. (Львів, 2013); Олег Полянський і Руслана Труба, “Публікації Омеляна Терлецького у виданнях «Просвіти»”, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 19 (2009): 453-461; Олег Полянський і Руслана Труба, “Омелян Терлецький – історик державницької школи, сучасник Окуневських”, *Визначні постаті України: Андрій Чайковський та Теофіл Окуневський: зб. наук. праць, присв. 150-річчю від дня нар. Андрія Чайковського (2007) та Теофіла Окуневського (2008)*. (Львів, 2010): 169-175; Валентин Грицевич та Антоніна Дубчева, “Омелян Терлецький і дослідження політико-географічного положення України”, *Історія української географії*, вип. 22 (2010): 32–34; Лілія Ковалець, “Український історик Омелян Терлецький про Юрія Федьковича та його епоху”, *Історія України. Шкільний світ*, 9 (2010): 1-4.

Історик, географ, мистецтвознавець, один із керівників “Просвіти”, “Рідної школи”, “Учительської громади”, редактор, музичний діяч, професор гімназії і доцент університету, старший науковий співробітник академічної установи – вже лише цей перелік дає уяву про цю непересічну особистість нашої національної історії. У даному дослідженні маємо на меті проаналізувати тільки його історіографічну спадщину.

О. Терлецький, як і більшість західноукраїнської інтелігенції другої половини XIX ст., народився у священицькій родині в той історичний період, який дослідники згодом назвуть “добом священиків”. Проте, початок його педагогічно-громадської діяльності й наукової праці припадає вже на суттєво інші часи, які можна визначити як “добу адвокатів та істориків”. Він пройшов шлях типового представника нової світської української інтелігенції в Галичині, котра на зламі XIX–XX ст. розпочинала свою кар’єру навчанням у гімназіях, а далі здобувала освіту здебільшого на філософському чи правничому факультеті Львівського університету.

Початкову освіту О. Терлецький отримав у народній школі села Полнятичі, де його батько був парохом у місцевій церкві. Мати – Кароліна-Тереза Вахнянин – рідна сестра відомого діяча Анатолія Вахнянина. Середню освіту здобув у Ярославській (1884–1886 рр.) та Стрийській (1886–1892 рр.) гімназіях.

Становлення історичних поглядів О. Терлецького розпочалося ще під час навчання у Стрийській гімназії, адже саме тут він потрапив в українське суспільно-культурне середовище, яке визначило в подальшому національний вектор його громадської та наукової праці. Історична концепція дослідника сформувалася під час навчання на філософському факультеті Львівського університету (1892–1896 рр.). Уже на першому курсі він слухав лекції професорів І. Шараневича, О. Огоновського, Т. Войцеховського, Л. Фінкеля, Б. Дембінського та ін.² У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника збереглися студентські конспекти першокурсника О. Терлецького, зокрема, з історії слов’ян – дисципліни, яку викладав Т. Войцеховський³, а також з всесвітньої історії. Починаючи з другого семестру першого курсу і до закінчення університетських студій, вивчав географію у професора А. Ремана⁴. Поруч із історією, географія була улюбленим предметом О. Терлецького впродовж усього його життя, що засвідчує низка його праць із даної тематики⁵. Однією з перших

² Абсолюторіуми (свідоцтва) про закінчення університету, Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 26, оп. 15, спр. 717, арк. 543.

³ Dzieje Słowian do r. 1000. X. I. 1894 р., Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, (далі – ВР ЛНБ), ф. 115, спр. 189/VIII, 28 арк.; Dzieje Słowian do r. 1000. Ч. II. 1893 р., ВР ЛНБ, ф. 115, спр. 190/VIII, 27 арк.

⁴ Абсолюторіуми (свідоцтва) про закінчення університету, ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 717, арк. 543-544зв.; Студентський конспект з географії, б.р., ВР ЛНБ, ф. 115, спр. 283 / XXIV, 35 арк.

⁵ Омелян Терлецький, *Антропогеографія в середніх школах* [передрук з “Нашої школи”]. (Львів, 1913), 27 с.; Омелян Терлецький, “Дві лекції географії в середніх школах”, *Наша школа*. (Львів-Чернівці, 1913): 36–43; 84–91; Омелян Терлецький, *Елементарна географія* (Львів, 1926), 84 с.; Омелян Терлецький, *Вплив природи на історію України*. (Львів, 1930), 75 с.

наукових розвідок О. Терлецького стала доволі велика, майже стосторінкова студентська робота “Cesarz Oto III, papież Sylwester II i sw. Wojciech biskup pragskiy”, виконана під час навчання на першому курсі. Для її написання початкуючий історик опрацював широке коло різноманітної польськомовної та німецькомовної літератури⁶.

Однак, вирішальний вплив на формування його наукового світогляду мав Михайло Грушевський. Починаючи з третього курсу, О. Терлецький упродовж двох навчальних років (1894/1895; 1895/1896 рр.) прослухав у молодого професора: “Історію Руси, період давній” та “Історіографію руську, період давній”, “Огляд джерел до історії Руси XII-XIII”, “Історичні вправи”⁷, а також “Історію устрою та побут Великого Новгороду”⁸. Пізніше М. Кордуба згадував:

“...Кандидатів на фахових істориків між українською молодіжжю львівського університету було тоді дуже небагато. Юл. Левицький, Евг. Барвінський, Терлецький, Заремба, Корінець і я. [...] на виклади Грушевського записалося все що причислялося до українства”⁹.

Сам М. Грушевський в “Автобіографії” 1906 р. писав:

“... З мого семінара ... повиходило чимало людей, які полишили деякий, а часом і досить значний слід в науковій роботі [...] Ідучи в хронологічному порядку були то: Омел. Терлецький, Д. Коренець, Мир. Кордуба, Стеф. Томашівський, Стеф. Рудницький, Ол. Целевич, Юр. Кміт, Зен. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Сушко, Фед. Голійчук, Ів. Джиджора, Ів. Кривецький, Ів. Крип'якевич й ін.”¹⁰.

Згодом, О. Терлецький з деяким із них спільно працюватиме у “Просвіті”, НТШ, таборах військовополонених українців, “Рідній школі” та інших українських інституціях, а у радянські часи – у Львівському університеті й Інституті суспільних наук, де сповна зазнає брутальних репресій і переслідувань під час боротьби з львівською історичною школою Михайла Грушевського.

⁶ Робота по історії студента Терлецького Омеляна на тему: «Імператор Отто III, папа Сильвестр II і празький єпископ св. Адальберт. 14 липня 1893 р., ДАЛО, ф. 26, оп. 11, спр. 1304, 50 арк.

⁷ Програми лекцій на 1894/95 н. р. 15 травня 1894 – 28 березня 1895 рр., ДАЛО, ф. 26, оп. 7, спр. 365, арк. 34; Головний каталог студентів філософського факультету на зимове півріччя 1894–1895 навчального року, вересень 1894 р., ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 592, арк. 22; Головний каталог студентів філософського факультету на зимове півріччя 1895–1896 навчального року, вересень 1895 р., ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 593, арк. 20.

⁸ Абсолюторіуми (свідчення) про закінчення університету, ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 717, арк. 544.

⁹ Мирон Кордуба, “Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини)”, *Вістник Союзу визволення України*. (1916). ч. 128 (10 грудня): 795.

¹⁰ Михайло Грушевський, *Автобіографія*. (Львів, 1906), 7.

Саме у стінах Львівського університету відбулося становлення й формування О. Терлецького як науковця, викристалізувалися його історичні погляди, сформувалася історіографічна концепція. Визначальну роль у цьому процесі відіграв М. Грушевський, який зазначав:

“Окрім викладів і семінарських занять на університеті (до семінарських занять прив’язував я все особливу вагу, стараючись впровадити здібніших слухачів в самостійні наукові заняття), вів я приватні наукові заняття поза університетом з студентами своїми слухачами й сторонніми (роздавав книжки до рефератів і оцінок, потім вичитувано ті реферати, розбирано, а по справленню друковано котрі ліпші) [...]. Тим способом вправлялися охочіше слухачі до наукової роботи, переходячи від рефератів в бібліографічній відділі Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка до самостійних оцінок, від дрібних праць ... до самостійних розвідок”¹¹.

Як відомо, погляди самого М. Грушевського на історію еволюціонували від початкового заперечення філософського позитивізму до його повного прийняття. Будучи представником народницького напрямку в історіографії, поруч із ідеєю примату народу як етнологічно-історичної цілісності, він багато уваги приділяв ідеї української державності. Як вдало зауважив С. Плохій: *“Грушевський-народник ішов поруч з Грушевським-будівничим нації та Грушевським-державником”¹².*

Виплекана М. Грушевським львівська історична школа в особі більшості її представників, зокрема, О. Терлецького, дотримувалася у своїх працях т. зв. державницького напрямку в історіографії.

У “Записках НТШ”, за сприяння М. Грушевського, молодий дослідник опублікував свої перші рецензії та наукові статті. Це бібліографічні замітки про праці російських істориків С. Рубінштейна¹³ та І. Миклашевського¹⁴, огляди праць польських дослідників А. Яблоновського¹⁵ й періодичних польських видань “Ateneum” і “Biblioteka Warszawska” і деякі інші¹⁶. Варто зазначити, що серед

¹¹ Михайло Грушевський, *Автобіографія*. (Львів, 1906), 7.

¹² Сергій Плохій, *Незвичайна історія Михайла Грушевського*. (Київ, 2011), 327.

¹³ Омелян Терлецький, “[Рец.]: Рубинштейн С. Хронологический указатель указов и просветительных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 г. – Вильно, 1894”, *Записки НТШ*, т. V (1895): 71.

¹⁴ Омелян Терлецький, “[Рец.]: Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта московского государства. – Москва, 1894. – Часть I: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. – 310 с.”, *Записки НТШ*, т. V (1895): 67–68.

¹⁵ Омелян Терлецький, “[Рец.]: Jablonowski A. Handel Ukrainy w XVI w. // Ateneum. 1895. t. II. S. 232–258”, *Записки НТШ*, т. IX (1896): 12–14.

¹⁶ Омелян Терлецький, “[Рец.]: Ateneum. t. II. Cz. 2. S. 202–221”, *Записки НТШ*, т. VIII (1895): 17–18; *Його ж*, “[Рец.]: Ateneum”, *Записки НТШ*, т. XIV (1896): 24–25; *Його ж*, “[Рец.]: Biblioteka warszawska”, *Записки НТШ*, т. XIV (1896): 25; *Його ж*, “[Рец.]: Rozprawy Akademii umijtności. Wydział historyczno-filozoficzny. Serya II. T. X. Krakow, 1898. T. XXXV. 498 s.”, т. XXX (1899): 35–37.

наукових робіт О. Терлецький, у першу чергу, звертав увагу на найконцептуальніші праці, які були присвячені, бодай опосередковано, проблемам історії, етнографії, географії України. Перші рецензії та огляди вміщені у “Записках НТШ”, сприяли науковому вишколу О. Терлецького, розширювали наукові горизонти молодого вченого історика й водночас були конче потрібними для розвитку історичної науки, мали велике інформативне значення й знайомили з досягненням російської та польської історичної науки¹⁷.

Завершивши університетські студії, О. Терлецький опублікував у “Записках НТШ” дві вагомі історичні праці “Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II”¹⁸ та “Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656”¹⁹. Вони засвідчили, що в тогочасній історичній науці з’явився високоерудований фаховий дослідник, який береться вивчати недостатньо, а інколи й зовсім неопрацьовані теми. Про те, що О. Терлецький відповідально ставився до написання своїх робіт свідчать підготовчі матеріали, зокрема, виписки із спеціальної літератури і джерел, що збереглися у відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. Вони дозволяють простежити методику опрацювання джерел й методологію історичного дослідження молодого вченого, проливають світло на його творчу лабораторію²⁰. Зауважимо, що тоді О. Терлецькому йшов лише двадцять третій рік.

Отже, проаналізуємо детальніше критично-історичну розвідку “Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II”. Предметом свого дослідження О. Терлецький обрав один із епізодів прикінцевої історії Галицько-Волинського князівства, а саме – смерть у 1340 р. останнього галицько-волинського князя Юрія II, напад польського короля Казимира III на Галицько-Волинську державу та наслідки цієї агресії для подальшої політичної ситуації краю. Скрупульозно проаналізувавши джерела й тогочасну історіографію, він запропонував власну інтерпретацію подій 1340 р. Насамперед, у роботі молодого історика реконструйована детальна хронологія походу Казимира III на Русь, показано участь у ньому угорського короля й позицію татар і Литви у польсько-українському конфлікті, врешті – наслідки походу для Галицько-Волинського князівства й суть договору Дмитра Детька з Казимиром III.

¹⁷ Дет. див.: Руслана Труба, “Історичні публікації часописів “Ateneum” і “Biblioteka Warszawska” в оцінці Омеляна Терлецького”, *Spheres of culture*, vol. IV (2013): 268–275.

¹⁸ Омелян Терлецький, “Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II”, *Записки НТШ*, т. XII (1896): 1–26.

¹⁹ Омелян Терлецький, “Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656”, *Записки НТШ*, т. XIV (1896): 1–30.

²⁰ Матеріали до історії Галичини в р. 1340: 1) Література критична до походів Казимира Великого на Русь в р. 1340, 2) Джерела до походів К[азимира] В[еликого] на Русь в р. 1340, ВР ЛНБ, ф.115, спр. 62 / VII, 35 арк.; Матеріали до Хмельниччини, ВР ЛНБ, ф.115, спр. 74 / VII, 50 арк.

Хочемо звернути увагу, що розвідка О. Терлецького побачила світ у 1896 р. і такий детальний аналіз подій 1340 р. у Галицькій Русі було зроблено вперше в українській історіографії. Молодий вчений аргументовано довів тезу про один похід на Русь польського короля Казимира III у 1340 р., визначив конкретний час коли він відбувся, пояснив чому союзник поляків угорський король Людовік перервав свій похід на Русь, висвітлив роль татарського фактора у цих подіях, розкрив суть угоди між королем Польщі та старостою Галицької Русі – Д. Детьком. Таким чином, можна з певністю говорити про вагомий науковий внесок О. Терлецького у дослідження прикінцевого етапу політичної історії Галицько-Волинської держави.

Наступною великою науковою працею молодого дослідника стала розвідка “Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656”²¹. У контексті формування історичних поглядів О. Терлецького важливою є його примітка до статті у якій він зазначає:

“Розвідка ся була читана на семінарі історичнім в поважного професора М. Грушевського в Львівськім університеті. Належить мені на сім місці подякувати єму за цінні ради і вказівки, які він не раз уділяв мені під час моєї праці над сею темою”²².

Стаття О. Терлецького написана на документах царської канцелярії, що були опубліковані в “Актах Южной и Западной России”. Для свого дослідження автор обрав важливий епізод у політичній історії України, а саме українсько-польсько-московське протистояння у Білорусії та Литві 1654–1656 рр. Конкретно, у роботі розглядається участь козацьких військ, як союзників московської армії, у військових операціях останньої у Білорусії та Литві, стратегічні й тактичні цілі у цьому регіоні гетьмана Богдана Хмельницького й царя Олексія Михайловича, а також реакцію на це місцевого населення.

Як бачимо, своєрідний “гордіїв вузол” цього протистояння був непростим для розв’язання у 50-х роках XVII ст. і не менш складним для дослідження наприкінці XIX ст. Як же вдалося молодому історикові вирішити цю проблему і до яких висновків він дійшов? Значна частина його роботи присвячена аналізу суперечностей, які мали місце між українською і московською сторонами в Білорусії та Литві, де кожна із них мала свої інтереси й вирішувала тут свої завдання. Більше того, у статті йдеться про гостре протистояння не лише між козаками й московськими військами, а й на рівні вищих посадових осіб в обох таборах. У дослідженні О. Терлецького дуже добре показано, як і чому в українсько-польсько-московський конфлікт втручається Швеція, що, в свою чергу, призвело до зміни зовнішньополітичних орієнтацій і України, і Московщини.

²¹ Омелян Терлецький, “Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656”, *Записки НТШ*, т. XIV (1896): 1–30.

²² Там само, 1.

Гетьман Б. Хмельницький розпочав пошук шляхів зближення зі Швецією, а московський цар Олексій Михайлович – із Польщею.

Висновки О. Терлецького, як і масштаби та глибина опрацювання джерел, методологія дослідження, яку він опанував під керівництвом М. Грушевського, засвідчують про його потужний науковий потенціал, вміння обирати для дослідження ті теми, які на той час ще не були висвітлені в історіографії. Всю козацьку акцію на Білій Русі він трактує, як зіткнення двох протилежних систем – демократично-козацької, ширше української, й самодержавно-московської, що неминуче мало привести до конфлікту між цими взаємовиключними силами.

Наступною, третьою історичною працею О. Терлецького більшого формату стала книжка “Василь Константин князь Острожский”²³, що була видана 1909 р. у Тернополі, де на той час він працював у Реальній школі викладачем історії та географії. Цікавим додатком до книжки є “Історія фондації князя Острожского в Тернополі”²⁴, у якому вміщено надзвичайно цікаві краєзнавчі матеріали не лише про щедрі меценатську діяльність князя, а й про історію Тернополя другої половини XVI – початку XX ст. Ці дві розвідки, на відміну від робіт опублікованих у “Записках НТШ”, мають науково-популярний характер та, незважаючи на це, автор у доступній формі показує методологію свого дослідження, яка розкривала перед читачем, так-би мовити, ази історичної науки.

“Нашим завданням, – зазначає він, – буде лишень представити в загальних чертах діяльність князя як особи історичної, та й сю діяльність по змозі оцінити. Оцінюючи діяльність его ми мусимо однакож пізнати сі часи, в яких жив князь Константин Острожский, ми мусимо пізнати обставини в яких він обертався. [...] З сего виходить отже, що ми, представляючи діяльність одиниці, мусимо зайнятися усіма тими обставинами, які могли вплинути на таку чи інакшу діяльність її, та й на її характер. А тоді ми покажимося справедливими для сеї особи”²⁵.

Варто зазначити, що дана робота О. Терлецького появилася після тривалої перерви, адже з 1896 р. і до 1909 р. вдалося виявити лише дві його публікації у газеті “Подільський голос” за 1904 й 1906 рр.²⁶ Принагідно зауважимо, що через кілька років у періодичному виданні Реальної школи в Тернополі вийшла велика науково-методична стаття про основні проблеми викладання антропогеографії у середніх школах, яка згодом була дещо доопрацьована та видрукована в часописі “Наша школа”, а пізніше вийшла окремим виданням²⁷.

²³ Омелян Терлецький, *Василь Константин князь Острожский. Історія фондації князя Острожского в Тернополі*. (Тернопіль, 1909), 47 с.

²⁴ Там само, 35–47.

²⁵ Терлецький, *Василь Константин князь Острожский. Історія фондації князя Острожского в Тернополі*, 6–7.

²⁶ Омелян Терлецький, “Про Шевченківські вечерниці” *Подільський голос* (1904), ч. 23; *Його ж.* “Два музеї” *Подільський голос* (1906), ч. 1, ч. 2.

²⁷ Emilian Terlecki, “Antropogeografia w szkołach średnich” *Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1911/12* (Tarnopol, 1912): 12–32; *Його ж.* “Антропогеографія в середніх школах” *Наша школа* (Львів-Чернівці, 1913): 234–259; *Його ж.* *Антропогеографія в середніх школах* [передрук з “Нашої школи”]. (Львів, 1913), 27 с.

Із багатогранної діяльності князя В.-К. Острозького, О. Терлецький у своїй книжці детальніше зупиняється на висвітленні трьох аспектів: його ставленні до Люблінської та Берестейської уній та внеску в культурно-освітню сферу. У роботі показано передумови Люблінської унії, звертається увага на позицію української шляхти, яка у своїй основній масі підтримала її. Значно більший акцент автор робить на участі В.-К. Острозького у церковно-релігійних справах, зокрема, його позиції щодо Берестейської унії.

На думку О. Терлецького, православна церква була єдиною інституцією в українських руках, і тому вона *“стає головним забором української народності перед полонізацією”*²⁸. Він підкреслює, В.-К. Острозький вважав, що сильна православна церква могла бути захистом для українського народу, який втратив свою державу. У той же час, історик зауважує, князь бачив занепад православної церкви і одним із можливих шляхів її порятунку розглядав унію, як *“получення цілої східної церкви з Римом, а доконатись вона повинна за згодою цілої східної церкви”*²⁹.

Доволі детально і послідовно розглянувши обставини її прийняття і позицію щодо неї В.-К. Острозького, О. Терлецький робить висновок:

*“В засаді прихильник унії, він відтак стає її непримиримим ворогом [...] Князь не годився на спосіб, яким переведено унію [...]. В справі унії не так ходило о получения двох розділених церков, як радше що тут входили в рахубу політичні, а почасти і особисті інтереси. І він був сего погляду, що така унія може стати небезпечною для українського народу”*³⁰.

Наприкінці книжки О. Терлецький стисло характеризує внесок В.-К. Острозького в культурно-освітнє життя України, зокрема, у заснування й діяльність Острозької академії.

П'ятнадцятирічний тернопільський період життєвого шляху О. Терлецького (з вересня 1898 р. до вересня 1913 р.) – це час формування його як високопрофесійного педагога-новатора, а з другого боку саме тут він набув неоціненний досвід активної громадської діяльності. Майже півтора десятка років він викладав у Вищій Реальній школі міста історію, географію, українську та німецьку мови. Відсутність у середніх навчальних закладах Галичини окремого предмета “Історія України” та відповідних програм спонукали О. Терлецького до створення авторських програм, а згодом і підручників, із української історії. Активний діяч товариств “Просвіта”, “Руська бесіда”, “Тернопільський Боян”, “Руська бурса” та “Повітове товариство кредитове” у яких відіграв першорядні ролі засвідчує тісний зв'язок О. Терлецького із культурно-освітнім простором подільського краю.

²⁸ Терлецький, Василь Константин князь Острожский. История фондации князя Острожского в Тернополи, 18.

²⁹ Там само, 22.

³⁰ Там само, 27.

Згідно з розпорядження Краєвої шкільної ради від 25 липня 1913 р. О. Терлецького було переведено до Академічної гімназії у Львові³¹ і з 6 вересня цього ж року він став її професором. Маючи тижневе навантаження 16 год., викладав тут історію, географію та польську мову³².

Із початком Першої світової війни О. Терлецького мобілізували в австрійську армію і за ініціативою Союзу визволення України скерували у Раштатський табір для військовополонених українців російської армії. Тут О. Терлецький працював у Просвітньому відділі, який проводив величезну культурно-просвітню діяльність, що сприяла формуванню національної свідомості військовополонених. Цю важку, але надзвичайно важливу роботу О. Терлецький називав фабрикою “в якій перероблювано “малоросів” і “хохлів” на свідомих українців”³³.

Згодом О. Терлецького перевели до Вецлярського табору, де він був диригентом хору товариства “Січ”, читав лекції не лише історичного, а й політологічного й соціологічного характеру, проводив популярні бесіди з актуальних політичних, соціально-економічних подій у світі. Варто звернути увагу на такі його слова:

*“Мої майбутні слухачі не знали своєї історії, ні географії, ні літератури, а ще більше – вони навіть не знали, хто вони такі, чи вони малороси, чи руські, чи хахли. Українцями вони очевидно себе не називали, хоч [...] все були українського походження. Україна, Українець – це було для них зовсім щось чуже...”*³⁴.

Після дворічного перебування у Вецлярі, О. Терлецький продовжив свою діяльність у Зальцведельському таборі для військовополонених, де й далі проводив культурно-просвітню працю, друкувався у газеті “Вільне слово” й часописі “Шлях”. Зокрема у “Вільному слові” під криптонімами О. Т. й О. Т-ий віднаходимо понад два десятки його публікацій на актуальні тогочасні суспільно-політичні теми. Окрему сторінку таборової діяльності О. Терлецького становить його співпраця з часописом “Шлях”, який був фактично єдиним виданням, що поширювалося на всі табори. У його редакції, крім О. Терлецького, працювали З. Кузеля і Б. Лепкий. Під псевдонімом Даренко і криптонімом Д., він друкувався майже в кожному номері “Шляху”³⁵.

³¹ *Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyzszej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1913/14.* (Tarnopol, 1914), 34.

³² *Zвіт дирекції ц. к. Академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1913/1914 рр.* (Львів, 1914), 12, 5.

³³ Омелян Терлецький, *Історія української громади в Раштаді 1915–1918.* (Київ – Ляйпціг, 1919), 23.

³⁴ О. Т., “Чому я викладав астрономію” *Громадська думка* (Вецляр, 1918), ч. 1–2: 3.

³⁵ Дет. див.: Руслана Труба, *Омелян Терлецький (1873–1958).* (Львів, 2013), 13–17.

Науковим підсумком роботи О. Терлецького в таборах стало оригінальне великоформатне, багатосторінкове дослідження “Історія української громади в Раштаті 1915–1918”³⁶. Варто наголосити, що ця праця писалася безпосередньо у таборах й опиралася на унікальні первинні документи таборової адміністрації, зокрема, Просвітнього відділу СВУ, що здебільшого нині втрачені для історичної науки. Книга вийшла надзвичайно оперативно – відразу через рік (1918 р.) після закриття таборів. У ній дослідник зібрав, систематизував та проаналізував величезний за обсягом джерельний матеріал, на основі якого першим у вітчизняній історіографії висвітлив важливу сторінку історії України періоду Першої світової війни. У контексті оригінальності використаних джерел, їх багатства і різноманітності десятків вміщених фотографій, праця О. Терлецького досі не втратила наукової вартості та актуальності. Сам історик у “Кінцевих увагах” робить такий висновок:

*“Українська громада в таборі полонених в Раштаті має свою історію. Ця історія, це малесенька частина історії визвольного руху українського народу в часі великої світової війни. І тут так само, як на обширній території України в часі світової війни, dokonався великий переворот духовий. Різниця тільки в цьому, що коли там цей переворот виявився у формі революції, то тут він був наслідком дуже скорой еволюції. Одно і друге принесло нашому народові поширення і поглиблення національного почуття. Українська громада в Раштаті показала стільки духового здоров'я і стільки здібності до розвою, що можна напевно сподіватись, вона буде цінною частинкою у великій масі українського народу”*³⁷.

О. Терлецький продовжував працювати над цією темою в 1920–30-х роках, про що свідчить цикл опублікованих ним статей у “Літописі Червоної Калини”³⁸.

З автобіографії дізнаємося про його подальший життєвий шлях:

*“...наслідком світової війни й українсько-польської війни [...] був рядовиком в австрійській армії і зостався в Празі до 1920. В лютім 1920 року обняв назад обов'язки учителя в академічній гімназії у Львові і сповняв їх до 31 серпня 1928 р.”*³⁹.

³⁶ Омелян Терлецький, *Історія української громади в Раштаті 1915–1918*. (Київ – Ляйпціг, 1919), 428 с.

³⁷ Там само, 406.

³⁸ Омелян Терлецький, “З життя полонених-Українців в Німеччині в 1916 році”, *Літопис Червоної Калини* (1932), ч. 7–8: 8–10; *Його ж*, “Українці-полонені у Вецлярському таборі (під час повстання Української Держави в другій половині 1917 року”, *Літопис Червоної Калини* (1932), ч. 12: 4–5; *Його ж*, “Як полонені Українці у Вецлярському таборі привитали революцію в 1917 році?”, *Літопис Червоної Калини* (1932), ч. 11: 6–8; *Його ж*, “Берестейський мир і українці-полонені у Вецлярському таборі”, *Літопис Червоної Калини* (1933), ч. 2: 17–19.

³⁹ Особова справа старшого викладача Терлецького Омеляна Антоновича, 25 грудня 1939 – 18 травня 1940 р., Архів Львівського національного університету ім. І. Франка (далі – Архів ЛНУ), ф. Р-119, оп. 1, спр. 181, арк. 3.

Тут він викладав історію, географію, польську мову та каліграфію. Разом із ним, у різні періоди, працювали відомі громадсько-педагогічні і культурно-освітні діячі – Я. Гординський, М. Тершаковець, Ю. Рудницький (Юліан Опільський), Ю. Полянський та ін. Випускники Львівської академічної гімназії з теплотою згадували:

“...вчив нас історії проф. Терлецький, що сам написав підручник історії. Лекції його були дуже цікаві, й ми його шанували”⁴⁰ “Це був поважний гімназійний професор ц.-к. австрійського стилю з науково дослідними зацікавленнями, який не зовсім надавався до нижчих клас середньої школи, – пише О. Домбровський, – його належним місцем були б радше вищі класи гімназії і ліцей, якщо вже не викладові залі університету”⁴¹.

В умовах тотальної полонізації українського шкільництва у Другій Речі Посполитій, у вересні 1928 р. О. Терлецького перевели до III польської гімназії Львова, де він працював до кінця серпня 1929 р. У своїй автобіографії він зазначає: *“З днем 1 вересня 1929 р. пішов на емеритуру і тоді від 1 жовтня 1929 до 1 лютого 1933 р. був управителем приватної гімназії “Рідної школи”⁴², де викладав історію й астрономію.*

Привертають увагу слова С. Шаха, який у своїх спогадах пише:

“...Проф. Терлецький був наскрізь скромним чоловіком, не шукав ні розголошу, ні почесей, але неначе той староримський Катон, чим менше тих почесей він шукав, тим більше його люди шанували”⁴³.

Діяльність О. Терлецького в культурно-освітньому просторі Галичини тісно пов’язана з товариством “Рідна школа” та “Учительська громада”. Так, зокрема у 1927–1929 рр. він очолював “Учительську громаду”, а згодом опублікував цікаву роботу “Історія Учительської громади (1908–1933)”, в якій проаналізував створення, мету й практичну діяльність цієї української педагогічної організації⁴⁴. Водночас О. Терлецький брав діяльну участь у виробленні концепції та розбудові

⁴⁰ Олександр Монцібович, “Мої спомини з Академічної гімназії 1920–1928”, в *Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові: на 100-річчя першого українського іспиту зрілості, 1878–1978*. (Філядельфія; Мюнхен, 1978), 509.

⁴¹ Олександр Домбровський, “Портрети з етикеткою й без етикетки”, в *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові: на 100 річчя першого українського іспиту зрілості*. (Мюнхен-Філядельфія, 1982), 106–107.

⁴² Особова справа старшого викладача Терлецького Омеляна Антоновича, 25 грудня 1939 – 18 травня 1940 р., Архів ЛНУ), ф. Р-119, оп. 1, спр. 181, арк. 3.

⁴³ Степан Шах, *Львів – місто моєї молодості. Цісарсько-Королівська Академічна гімназія*. (Львів, 2010), 124.

⁴⁴ Омелян Терлецький, “Історія Учительської громади (1908 – 1933)”, в *Двадцятьп’ятьліття товариства “Учительська Громада”: ювілейний науковий збірник* (Львів, 1935), 7–48.

періодичних видань товариства – часописів “Світло” та “Українська школа”. Редагуючи перший, він вбачав його основне завдання у висвітленні не лише професійної праці учительства й проблем виховання, а також питань загальнонаціонального характеру. У “Світлі” О. Терлецький видрукував кілька статей, в яких порушував актуальні проблеми виховання молоді наголошував на викликах, які ставило життя перед суспільством і потребах зміни парадигми національного виховання.

О. Терлецький був тісно пов’язаний з Українським педагогічним товариством “Рідна школа”, яке очолював у 1923–1924 рр. й 1926 р., а також обирався до складу різних комісій. Він часто читав лекції на курсах вчителів, що їх проводило товариство. *“Виклади проф. Терлецького торкали дуже актуальних для нас українців справ і заставляли критично призадуматися над нашим минулим, сучасним і майбутнім”* – згадували слухачі⁴⁵.

Окремою сторінкою в науковій діяльності О. Терлецького є співпраця з Науковим Товариством ім. Шевченка, до праці в якому залучив його ще в 90-х роках XIX ст. М. Грушевський. Саме в “Записках НТШ” О. Терлецький опублікував свої перші рецензії та наукові статті. У квітні 1921 р. О. Терлецького було обрано дійсним членом товариства, зокрема, історико-філософської секції, а в результаті реорганізації останньої у 1936 р. науковець очолив історико-джерелознавчу комісію⁴⁶.

Результативною була його багаторічна співпраця і з товариством “Просвіта”. О. Терлецький був членом Головного Відділу, керівником низки українознавчих і фахових курсів, які проводило товариство. У численних статтях він викладав своє бачення завдань і діяльності “Просвіти”. При цьому особливу увагу акцентував на тому, що: *“Українознавство мусить бути осію, навколо якої мусить обертатися ціле просвітне колесо”*⁴⁷. Водночас, О. Терлецький наголошував:

*“Подання масам просвіти мусить відбуватися під знаком безпартійності чи “понадпартійності”. Духова пожива повинна бути така, щоби не викликувала відрази в людини такої чи інакшої партійної приналежності. Просвітня робота буде все моральна, як ми перед собою будемо бачити насамперед чоловіка, а далі Українця без огляду на його партійну приналежність. Вона буде тоді національною просвітою, опертою на високих ідеях, що вирости не тільки в нас але й у інших народів”*⁴⁸.

⁴⁵ М., “Освітній курс для рідношкільного учительства”, *Рідна Школа* (1933), ч. 11: 183.

⁴⁶ *Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1.І.1935–25.ХІІ.1937 р.* (Львів, 1937), 51.

⁴⁷ О.Т., “Яка повинна бути народня просвіта?”, *Народня Просвіта* (1923), ч. 10: 155.

⁴⁸ Там само, 156.

У 1921 році “Просвіта” видала науково-популярну серію книжечок “Знання. Бібліотека науково-популярних викладів під редакцією Омеляна Терлецького”. У ній було видруковано 13 невеликих розвідок, серед яких дві належали перу О. Терлецького: “Як будував і як руйнував український народ”⁴⁹ і “Кінець світа”⁵⁰.

У щорічних календарях “Просвіти” О. Терлецький опублікував серію статей на історичну тематику, серед яких варто виділити: “Географічні обставини і три українські держави”, “Суспільні верстви в історії України”, “Україна на вершку могутості за козацької доби”⁵¹. У них з позицій історика-державника автор розглядає концептуально важливі проблеми історії України, зокрема, про роль географічного фактора у вітчизняній історії, українсько-російські взаємини та ін.

Низку науково-популярних статей О. Терлецького опубліковано в інших виданнях “Просвіти”, зокрема часописах “Народна Просвіта” та “Життя і знання”.

Дослідник уважно слідкує за науковим життям, пише й публікує рецензії на унікальні фундаментальні видання “Історію українського війська”⁵², друкує статтю до 280-річчя смерті Богдана Хмельницького – “Великий Гетьман”⁵³.

Саме “Просвіта” видала в 20-х – 30-х роках ХХ ст. низку історичних праць О. Терлецького. Власне вони найповніше розкривають історичну концепцію О. Терлецького та показують його внесок в українську історіографію. Аналізуючи ці роботи, варто насамперед зупинитися на фундаментальній двотомній праці О. Терлецького “Історія української держави”⁵⁴, що стала першою у вітчизняній історичній науці спробою написати історію української державності. Будучи представником державницького напрямку в українській історіографії й обґрунтовуючи актуальність розробки саме такого дослідження, вчений зазначає:

⁴⁹ Омелян Терлецький, *Як будував і як руйнував український народ*. (Львів, 1921), 19 с.

⁵⁰ Омелян Терлецький, *Кінець світа*. (Львів, 1921), 20 с.

⁵¹ Омелян Терлецький, “Географічні обставини і три українські держави”, *Народний Ілюстрований Календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1923* (Львів, 1922): 78–85; *Його ж*, “Суспільні верстви в історії України”, *Народний Ілюстрований Календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1929* (Львів, 1928): 132–140; *Його ж*, “Україна на вершку могутості за козацької доби”, *Народний Ілюстрований Календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1930* (Львів, 1929): 77–84.

⁵² Омелян Терлецький, “Історія українського війська”, *Просвіта. Місячник освіти-виховання-культури* (1937), ч. 1–2: 22–23.

⁵³ Омелян Терлецький, “Великий Гетьман [з приводу 280-ліття смерті Б. Хмельницького]” *Просвіта. Місячник освіти-виховання-культури* (1937), ч. 7–12: 138–140.

⁵⁴ Омелян Терлецький, *Історія Української держави*, т. 1: Княжа доба. (Львів, 1923), 252 с.; т. 2: Козацька доба. (Львів, 1924), 304 с.

“історія народної маси стояла у нас занадто високо понад історію української держави, особливо в популярній літературі. Але події новіших часів показали нам практично, як тісно зв’язана історія народу з державою і яке першорядне місце займає держава в життю народу. Це й спонукало автора до пропозиції нашому громадянству саме історії української держави”⁵⁵.

Перший том праці О. Терлецького присвячений українській державі княжої, а другий – козацької доби. Важливо звернути увагу на методологію історичних досліджень вченого, яку він коротко викладає на початку своєї праці:

“Побіч поставлення ваги на політичні, як зовнішні, так і внутрішні обставини, поставлено вагу на географічні обставини... Так само konieczним було узглянути побіч суспільних, також економічні обставини, бо вони відіграли велику роль в історії української держави [...] Зроблено також спробу оцінки нашої держави з європейської точки погляду, порівнюючи їх з європейськими державами”⁵⁶.

Характеризуючи княжу державу О. Терлецький зауважує, що в “антській організації” можемо бачити початки державної організації українського народу”⁵⁷. Його висновки щодо етнічної приналежності східнослов’янських племен не суперечать сучасній українській історіографії. Так, він пише, що:

“племена полян, сіверян, деревлян, дулібів, уличів й тиверців представляють етнічну підставу, на якій витворився український народ. Це полуднева група у східному слов’янстві [...] Другу групу творили племена Дреговичів [...] і Кривичів [...] Це предки пізніших Білорусів. Третю, північну групу творили Радимичі, В’ятичі і Словени. [...] Це група є предки московського народу”⁵⁸.

Науковий підхід демонструє О. Терлецький при висвітленні питання про виникнення і становлення української державності. Він зазначає:

“Бачимо, що давня київська держава з тих часів обіймала не тільки українські, але також і інші і слов’янські племена. Все ж таки її можемо уважати старою українською державою, бо український елемент, як під оглядом чисельності, так і що до політичного значіння мав значну перевагу над білоруським і московським елементами”⁵⁹.

⁵⁵ Омелян Терлецький, *Історія Української держави*, т. 1: Княжа доба. (Львів, 1923), 6.

⁵⁶ Там само, 5.

⁵⁷ Там само, 12.

⁵⁸ Там само, 35.

⁵⁹ Там само.

Далі він розвиває і поглиблює своє трактування етнічної приналежності Київської держави:

“Руська держава, чи радше федерація земель держав під гегемонією Києва не була одностайною під етнічним оглядом. Вона обіймала вже у цій добі три етнічні групи: полудневу (українську), західну (білоруську) і північну (московську). З цих груп головну роль відігравала група полуднева, українська й тому давню руську державу вже й цих часів можна назвати староукраїнською державою”⁶⁰

Приділивши значну увагу Галицько-Волинському князівству, яке на його думку *“було під певним оглядом продовженням київської держави”*, О. Терлецький наголошує, що:

“Коли київську державу можна українською лише з певними застереженнями назвати, то галицько-волинська держава була вже цілком українською державою”⁶¹. Занепад її мав далекосяжні наслідки: “На руїнах західно-української держави повстала Велика Польща подібно, як на руїнах Польщі Велика Росія”⁶²

Другий том праці О. Терлецького присвячений козацькій добі, яка на його думку розпочалася в середині XVI ст. із утворенням Запорозької Січі і закінчилася в останній чверті XVIII ст. ліквідацією автономії України. Слід зауважити, що серед багатьох аспектів державотворення того часу історик особливо акцентує на позитивній ролі козацтва у цьому процесі:

“В сфері політичній козацтво започаткувало новий етап у державотворчому процесі, внісши в нього зміни якісного характеру”⁶³. Він розглядає Запорозьку Січ, з одного боку, як військову, а з другого – як державну структуру: “На Запорозжжю повстала маленька незалежна військова “держава” у формі військової організації”⁶⁴.

Виникнення навіть такої специфічної держави на думку О. Терлецького: *“є фактом незвичайної ваги в дальшій історії українського народу”⁶⁵*. Цікавою та оригінальною є думка вченого, що:

“Коли на сході України творилися суспільні і мілітарні основи під будучу українську державу, то з західної України йшла освіта, йшов національний

⁶⁰ Омелян Терлецький, *Історія Української держави*, т. 1: Княжа доба, 42.

⁶¹ Там само, 172.

⁶² Там само, 187.

⁶³ Омелян Терлецький, *Історія Української держави*, т. 2: Козацька доба. (Львів, 1924), 5.

⁶⁴ Там само, 19.

⁶⁵ Там само, 120.

світогляд. На східній Україні стрінулися оба ці елементи. Їх поєднання дало можливість козащині стати державотворчим чинником, а українській народності – зв’язати себе з ідеєю політичної самостійності України”⁶⁶.

Отже, двотомна “Історія української держави” О. Терлецького була першою в українській історіографії комплексною працею, в якій проаналізовано важливі аспекти українського державотворення княжої та козацької доби. Тому не дивно, що на її появу звернула увагу тогочасна історіографія. Так, І. Крип’якевич, висловивши низку слушних зауважень і побажань, вважав, що “авторові *“Історії української держави” належить признання за широко планову й різнобічну постановку ряду концептуальних проблем даної теми й спробу їх осмислення та висвітлення”*⁶⁷.

Позитивну оцінку роботі О. Терлецького дав І. Кривецький, який розглядав його дослідження в контексті інших праць істориків державницького напрямку, зокрема, С. Томашівського, В. Липинського та І. Крип’якевича⁶⁸. Історик П. Ісаїв відносив О. Терлецького до т. зв. загальнонаціонального, немонархічного напрямку української державницької історіографії⁶⁹. Сучасна історіографія теж дає високу оцінку дослідженню О. Терлецького, визначаючи його характер, як теоретико-узагальнюючий і підкреслюючи, що його монографія “*й донині залишається найбільш синтезною працею з проблем державного будівництва в Україні...*”⁷⁰.

Товариство “Просвіта” опублікувало інші праці О. Терлецького, які відігравали важливу роль не лише в науковому трактуванні історії України, а й поширенні історичних знань і формуванні національної свідомості народу. До них передусім слід віднести чотири випуски “Історія України”⁷¹.

Через два роки, у 1938-му, окремим томом на більш як чотирьохстах сторінках вийшло нове доповнене видання праці О. Терлецького з багатьма ілюстраціями та картами⁷². Книга стала підсумком його багаторічної роботи над різними проблемами історії України. У ній найкраще простежується історична концепція О. Терлецького, який у всіх своїх історичних дослідженнях послідовно стояв на державницьких позиціях. Саме з цих позицій він аналізує всі аспекти української історії, хоча найбільше уваги приділяє насамперед політичній історії. Автор подає свою періодизацію історії України, виокремлюючи у ній три доби: княжу, козацьку і нову.

⁶⁶ Омелян Терлецький, *Історія Української держави*, т. 2: Козацька доба, 58.

⁶⁷ Іван Крип’якевич, “Нові критерії української історії”, *Політика* (1925), ч. 1: 12–14.

⁶⁸ Іван Кривецький, “Відродження національно-державної думки в українській історіографії”, *Літопис політики, письменства і мистецтва. Книжка I* (Берлін, 1924), ч. 3: 38–40.

⁶⁹ Петро Ісаїв, *Причини упадку української держави в княжій і козацькій часи*. Т. XL (Рим, 1975), 26.

⁷⁰ *Історія українського козацтва: нариси: у 2-х т.* Т. 2 (Київ, 2007), 519.

⁷¹ Омелян Терлецький, *Історія України: княжа доба*. (Львів, 1936), 71с.; Його ж. *Історія України: козацька доба*. (Львів, 1936), 83 с.; Його ж. *Історія України від 1728 до 1917 р.* (Львів, 1936), 104 с.; Його ж. *Історія України від 1917 р. до найновіших часів*. (Львів, 1936), 111 с.

Характеризуючи кожну із них, він зазначає, що провідну роль у першій відігравали князі, другій – козацтво, а в третій – селянство. Власне княжу добу О. Терлецький вважає “найсвітлішою”, яка показала “славу, могутність і велич України”. Центральне місце в козацькій добі посідає гетьманська Україна.

“Козацька доба, – пише він, – це доба відродження України по першому політичному ударі, по першому нещасті, яким був упадок княжої держави. Вона є доказом великої живучості українського народу. Нова доба в історії України постала тоді, коли перестала існувати Козаччина, – та суспільна верства, що була головним чинником при побудові цієї держави. Ця доба в історії України найкоротша..., це щойно підготовка до чогось дальшого, до чогось вирішального в житті нації, яке раніше чи пізніше має наступити...”⁷³.

Показавши, що ліквідація козащини призвела до втрати української державності, та характеризуючи нову добу в історії України як бездержавну, О. Терлецький у своїй праці визначає історичну перспективу українського народу. На його думку, це:

“визвольні змагання”, які потрібно розглядати в контексті “великого поступу у розвитку нації”. Він наголошує, що “ці змагання, це тільки – перша спроба поставити наново українську державу, відбудувати те, що втрачено з кінцем княжої доби”. Концептуально важливим є твердження автора про те, що “нову добу можна б назвати також “селянською добою”, бо в цій добі селянство – найважливіша суспільна верства, що на неї спирається українство”⁷⁴.

Слід зазначити, що проблемі українського національно-визвольного руху О. Терлецький присвятив окремі праці. Так, ще у 1921р. була опублікована його невеличка брошура “Як будував і як руйнував український народ”, перевидана “Українським видавництвом” у 1941 р.⁷⁵. У цьому ж видавництві вийшла ще одна книжка дослідника – “Визвольна боротьба українського народу”, яка теж була перевидана в Лондоні 1950 року⁷⁶. У них автор багато уваги приділяє аналізу історії української державності і, зокрема, причинам її занепаду. Особливий інтерес вченого привернули події національної революції 1917–1921 рр., коли українці отримали шанс відродити свою державу та не зреалізували його.

⁷² Омелян Терлецький, *Історія України з багатьма образками та мапами*. Нове, переглянуте й доповнене видання. (Львів, 1938), 407 с.

⁷³ Там само, 5–6.

⁷⁴ Там само, 6.

⁷⁵ Омелян Терлецький, *Як будував і як руйнував український народ*. (Львів, 1921), 19 с., Його ж. *Як будував і як руйнував український народ*. (Львів: Українське видавництво, 1941), 24 с.

⁷⁶ Омелян Терлецький, *Визвольна боротьба українського народу*. (Львів, 1941), 92 с.; Його ж. *Визвольна боротьба українського народу 1917–1921 рр.*, 2-ге вид. попр. (Лондон, 1950). 51 с.

“Просвіта” опублікувала також праці О. Терлецького “Вплив природи на історію України”⁷⁷ й “Україна забором культури й цивілізації перед степовиками”⁷⁸. У першій дослідник аналізував роль географічного фактора в історії України, а в другій: питання про місце і роль України в боротьбі з печенігами, половцями, монголо-татарами, Кримським ханством та іншими степовиками, а також з агресією османської Туреччини. Він наголошує:

“Двадцять сім поколінь українського народу мало перед собою боротьбу зі степовиками. Це немаловажна праця в історії людства! І під цим оглядом ні один народ східної Європи не може рівнятися з українським. [...] І це нам треба мати все на увазі, і з цього здавати собі справу!”⁷⁹.

Малознаною сторінкою життєвого шляху, громадської діяльності та науково-публіцистичної спадщини О. Терлецького є період німецької окупації України 1941–1944 рр. При цьому слід мати на увазі, що німецький окупаційний режим у Генеральній губернії та дистрикті “Галичина” був дещо ліберальнішим, ніж на інших українських територіях. Відповідно, культурно-освітнє та наукове життя тут, хоч і суворо регламентувалося німецькою окупаційною адміністрацією, все ж, тривало, як функціонувала організована Українським Центральним Комітетом система соціальної допомоги українському населенню. Саме з УЦК співпрацював О. Терлецький, друкуючи свої праці в “Українському видавництві”, заходами якого була перевидана робота “Як будував і як руйнував український народ”⁸⁰ й опублікована його нова праця “Визвольна боротьба українського народу”⁸¹. Остання є коротким нарисом історії Української революції 1917–1921 р., із акцентом на проблеми державності цього періоду⁸².

Аналізуючи причини її поразки, автор називає п’ять основних причин. Це, на його думку, неготовність українського громадянства, передовсім тогочасної політичної еліти до розбудови своєї власної держави, а також те, що таке будівництво відбувалося у вогні революції, низьким був авторитет української влади, поширення ідей більшовизму та несприятливі міжнародні обставини.

У перевиданій цим же видавництвом науково-популярній розвідці О. Терлецького “Як будував і як руйнував український народ” розглядається два важливі питання – розбудови й знищення української державності й

⁷⁷ Омелян Терлецький, *Вплив природи на історію України*. (Львів, 1930), 75 с.

⁷⁸ Омелян Терлецький, *Україна забором культури й цивілізації перед степовиками*. (Львів, 1930), 92 с.

⁷⁹ Там само, 88.

⁸⁰ Омелян Терлецький, *Як будував і як руйнував український народ*. (Львів: Українське видавництво, 1941), 24 с.

⁸¹ Омелян Терлецький, *Визвольна боротьба українського народу*. (Львів: Українське видавництво, 1941), 92 с.

⁸² Руслана Труба, *Омелян Терлецький (1873–1958)*, 37–40.

верховенства в українському менталітеті: “духу творення, чи духу нищення, чи трохи одного і другого”⁸³.

Аналіз цих важливих проблем автор здійснює на прикладі трьох українських держав: княжої, козацької та УНР. Його відповідь на поставлене запитання – це не лише пояснення наших здобутків і поразок в минулому, а й водночас певна проекція майбутнього:

“Нам вільно також руйнувати те, що вважаємо за невідповідне чи навіть шкідливе, маючи однаке завжди на увазі, що на місці зруйнованого конче треба буде щось поставити. [...] У нас на всіх полях багато незабудованого місця. Тому нам треба взятися до праці в цьому напрямі і усуваючи те, що перешкоджає нам в цій праці, будувати гарну українську хату, в якій був би лад і порядок – будувати українську державу”⁸⁴.

Як бачимо, О. Терлецький не полишав українознавчої праці навіть у складних умовах німецької окупації. Про це свідчать не лише згадані вище історичні розвідки книжкового формату, а й статті, опубліковані в українській пресі того періоду: “Краківських вістях”⁸⁵, “Українському голосі”⁸⁶, “Крем’янецькому віснику”⁸⁷, “Студентському прапорі”⁸⁸. Водночас брав участь у роботі Об’єднання українських наукових робітників й Літературно-мистецького клубу⁸⁹.

О. Терлецькому та його галицькому поколінню випала непроста доля. Пережили дві світові війни і здебільшого зберегли своє моральне обличчя й національні переконання. Однак, досвід, який вони отримали у радянські часи, кардинально відрізнявся від усього, що бачили і переживали до цього. Багато з них так і не змогли повністю адаптуватися до радянської дійсності, а ті, кому довелося це зробити, змушені були відмовитися або, принаймні, вдавати, що відмовилися від своїх переконань. О. Терлецький належав до перших. Працював викладачем, а згодом доцентом, завідувачем кафедри історії середніх віків на історичному факультеті Львівського університету. Паралельно був старшим науковим співробітником львівського відділу Інституту історії України АН УРСР, а після його ліквідації у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР⁹⁰.

⁸³ Омелян Терлецький, *Як будував і як руйнував український народ*. (Львів: Українське видавництво, 1941), 4.

⁸⁴ Там само, 23–24.

⁸⁵ Омелян Терлецький, “Толовна Руська Рада в 1848–1851 рр.”, *Краківські вісті* (1943), ч. 119–120.

⁸⁶ Омелян Терлецький, “Історія України” *Український голос*. 1941. чч. 1–19.

⁸⁷ Омелян Терлецький, “Як будував і як руйнував український народ”, *Крем’янецький вісник* (1941), № 23; *Його ж.* “Бій під Крутами”, *Крем’янецький вісник* (1942), № 8.

⁸⁸ Омелян Терлецький, “Молодь в історії України”, *Студентський прапор* (1944), ч. 1(7).

⁸⁹ Див. дет.: Руслана Труба, *Омелян Терлецький (1873–1958)*, 46–48.

⁹⁰ Там само, 49–53.

Перше знайомство О. Терлецького з комуністичною владою і радянською історичною наукою у 1940–1941 рр. пройшло відносно безконфліктно. Серйозні непорозуміння і переслідування розпочалися вже після завершення німецько-радянської війни, коли комуністичний режим розпочне черговий виток боротьби з “буржуазним націоналізмом” і, зокрема, львівською історичною школою М. Грушевського, до якої належав й О. Терлецький⁹¹.

Життя під чотирма окупаціями: австрійською, польською, німецькою та радянською – так можна визначити суть вісімдесятип’ятирічного земного шляху О. Терлецького. Він зумів стати серйозним науковцем, поважним гімназійним професором за Австро-Угорщини. Більшість його історичних розвідок, зокрема, книжкового формату, побачила світ за польської влади. Навіть за німецької окупації він мав змогу перевидавати свої книги, публікуватися у тогочасній пресі. І тільки у радянський період історик зазнав нещадних моральних переслідувань, його науковий і публіцистичний доробок був підданий нищівній критиці, а нові наукові дослідження практично не друкувались.

Упродовж майже півстоліття після смерті О. Терлецького його наукова, науково-популярна та публіцистична спадщина замовчувалась і відповідно й не досліджувалась. У даній розвідці зроблено спробу подати комплексну картину його історичного доробку. У підсумку слід наголосити, що із двадцяти видань книжкового формату, перше з яких побачило світ 1909 р. у Тернополі, а останнє 1950 р. у Лондоні, вісімнадцять присвячені різним проблемам історії України, а два – географії. У кожній із цих книг порушувалися важливі концептуальні проблеми, а такі дослідження “Історія фундації князя Острозького в Тернополі”, “Історія української громади в Раштаті”, написані на першоджерелах, які на сьогодні є втраченими, залишаються єдиними монографічними роботами на цю тематику і зберігають свою наукову вартість і в наш час. Двотомна “Історія української держави” була першою історико-політологічною працею, в якій на теоретичному рівні аналізувалися проблеми української державності княжої і козацької доби. Своєрідним її продовженням стала книжка “Визвольна боротьба українського народу”, в основі якої розгляд питань історії української революції і державності 1917–1921 рр. Різні видання “Історії України”, поруч із аналогічними роботами І. Крип’якевича та М. Голубця, були популярнішими серед широких верств населення західноукраїнських земель міжвоєнного періоду.

Кількадесят наукових і науково-популярних статей О. Терлецького присвячено актуальним недослідженим або малодослідженим проблемам історії України. Це насамперед стосується його двох унікальних розвідок “Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II” та “Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656”, опублікованих у “Записках НТШ”. У них вперше в історіографії історик зібрав, систематизував й проаналізував маловідомі сторінки прикінцевої

⁹¹ Руслана Децик, “Омелян Терлецький – історик школи М. Грушевського”, *Сторінки історії: зб. наук. праць*, вип. 21 (Київ, 2005): 50–62.

історії Галицько-Волинського князівства та української революції середини XVII ст. Концептуальний характер мали його статті в часописах “Світло”, “Українська школа”, “Рідна школа”, присвячені різним аспектам українського шкільництва, зокрема викладанню історії України. Своєрідним доповненням його монографії про українських військовополонених у Раштатському таборі Німеччини, стали його публікації в “Літописі Червоної Калини”, в яких він висвітлює аналогічну проблему у Вецлярському таборі. Окремо, слід сказати про численні ювілейні статті О. Терлецького в “Народному ілюстрованому календарі товариства «Просвіта»” в яких розповідалося про важливі дати і події історії України. Проблеми просвітянської роботи неодноразово порушувалися ним у часописі “Народна Просвіта”, а мистецтвознавчі розвідки у виданні “Життя і знання”.

Практично невідомою до недавнього часу залишалася значна частина його творчої спадщини у таборовій пресі: “Громадській думці”, “Вільному Слові”, “Шляху”. Аналогічна картина з публікаціями О. Терлецького у “Краківських вістях”, “Крем’янецькому віснику”, “Українському голосі”, американській “Свободі” та деяких інших виданнях. Отже, віддана багаторічна праця Омеляна Терлецького дозволяє високо оцінити його внесок не лише у розвиток української історичної науки, педагогіки, культурно-громадського життя краю, а й говорити про нього як невтомого популяризатора вітчизняної історії у різні періоди його діяльності.

THE HISTORIOGRAPHICAL LEGACY OF OMELIAN TERLETSKY

Oleh POLIANSKY, Ruslana TRUBA

Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Bobersky,
Chair of Humanitarian disciplines,
11, T. Kostiushka str., 79007, Lviv, Ukraine

The article examines the historiographical works of Ukrainian historian, geographer, teacher and public and cultural figure Omelian Terletsky. The main milestones of his lifepath are outlined, the formation of historical views and historiographical interests of the scientist are highlighted, the main periods of research work and features of each of them are determined. His research interests focused on the history of Ukraine, in particular, the history of Ukrainian statehood, as well as other insufficiently studied issues of national history.

The analyzed historiographical legacy of O. Terletsky testifies that he was an outstanding Ukrainian historian who first of all researched the conceptual problems of the history of Ukraine and achieved significant results in this.

At the same time, he is a tireless popularizer of national history, to which a large part of his historiographical legacy is dedicated and which remains relevant today.

Key words: Omelian Terletsky, historical works, Lviv, Ternopil, Ridna shkola (Native School), Prosvita, the Shevchenko Scientific Society, Uchytelska hromada (Teacher Community), Lviv University.

Стаття надійшла в редколегію 6.05.2018

Прийнята до друку 10.06.2019